

8-15-2018

Linguistic opportunity and artistic art

D. TURDALIYEVA

Fergana state university, Ferghana, str, Murabbiylar 19, fdujournal@fdu.uz

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/fdu>

Part of the [Linguistics Commons](#)

Recommended Citation

TURDALIYEVA, D. (2018) "Linguistic opportunity and artistic art," *Scientific journal of the Fergana State University*. Vol. 1 , Article 39.

DOI: 41+616.89-008.14

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/fdu/vol1/iss3/39>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific journal of the Fergana State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

**ЛИСОНИЙ ИМКОНИАТ ВА БАДИИЙ САНЪАТ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ И ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИСКУССТВО
LINGUISTIC OPPORTUNITY AND ARTISTIC ART**

Д.Турдалиева

Аннотация

Мақолада, асосан, айтилган фикрни далиллаш учун кўпроқ ташбиҳдан фойдаланилиши, лексик бирликларнинг истиоравий қўлланишида уларда нисбий мустақиллик бўртиб туриши, халқ мақоллари эса методологик характерга эга бўлганлиги учун ҳар бир вазиятда ўзига хос вазифа бажариши ёритилган.

Аннотация

В статье утверждается, что для доказательства мнения зачастую используется сравнение (аллегория), при заимствовании лексических единиц вперед выступает относительная независимость, а народные пословицы, в силу методологического характера, в каждом конкретном случае выполняют своеобразную задачу.

Annotation

Proverbs, basically used to make comparison because they confirm the spoken ideas. Lexical units can use as metaphor and they are given opinions relative free than others. Nation proverbs have methodologically character and they function typical tasks in every situation.

Таянч сўз ва иборалар: лисоний имконият, нутқий воқелик, онглилик, онгсизлик, мақол, бадий санъат, лафзий санъат, маънавий санъат, ташбиҳ, истиора, методологик вазифа,

Ключевые слова выражения: лингвистическая возможность, речевая реальность, сознательность, несознательность, пословица, художественное искусство, словесное искусство, духовное искусство, аллегория, метафора, методологическая функция.

Keywords and expressions: lexical opportunity, speech reality, consciousness, mental immaturity, proverb, literary art, verbal art, spiritual art, allegory, metaphor, methodological tasks.

Бадий санъатлар замирида у ёки бу тарзда воқеланган тил ҳодисаларнинг шакли ёхуд мазмуни ётади. Ўзбек адабиётшунослигида бадий (асосан, шеърий) санъатлар кенг ўрганилган [1.27]. Бироқ, уларнинг лисоний асослари масаласи кам тадқиқ этилган. Шунингдек, манбаларда лисоний асослар бўртиб турадиган санъатларга “ёвқараш” муносабатда бўлиш, унга шаклбозликка мойилликнинг устуворлиги сифатида қараш ҳоллари ҳам учрайди. Масалан, ўзбек адабиёти тарихида қўлланган лафзий санъатларнинг аксарияти арабий имло, сўз қўллашга ўхшаш шаклбозликдан иборат эканлиги ҳақидаги фикрларнинг устуворлигини кўришимиз мумкин.

Этиборга олиш лозимки, бадий санъатни ҳосил қилувчи восита истаймизми, йўқми, бевосита ёки билвосита тил ифодаларидир. Тил ифодасидан ҳоли ҳолдаги бадий санъат йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Зеро, адабиётнинг ўзи сўз санъатидир. Масалага фақат шакл ёки мазмун, сўз ёки маъно, маъно ёки мазмун мақсади нуқтаи назаридан муносабатда

бўлиш керак бўлади, холос. Айрим санъатларда шакл ва маъно биринчи ўринга кўтарилди. Масалан, Эркин Воҳидовнинг “Қаро қошинг...” шеърида шаклнинг яққол бўртиб туришини кўришимиз мумкин.

Маънога асосланувчи санъатларда шакл, шаклга асосланувчи санъатларда маъно мутлақ аҳамиятсиз бўлиши мумкин эмас. Фақат бирида маъно, иккинчисида шакл етакчилик қилади, холос. Аслида ҳар қандай тил ҳодисасининг қўлланишида у ёки бу даражадаги маълум бир бадий санъатни кўриш мумкин.

Бадий санъатлар лисоний имкониятларнинг нутқий намоён бўлишидир. Тўғри, бирорта имконият соф ҳолда воқеликка айланиши мумкин эмас. Ҳар бир воқеланишда унинг ўзига хос имконияти зарралари бошқа, “бегона” имкониятлар зарралари билан қоришган, синтезланган ҳолда намоён бўлади. Натижада вужудга келган воқеланиш ёки воқелик мураккаб моҳият касб этиб, муайян бир вазиятда у ўз ва ўзга имкониятларнинг яхлитлиги сифатида намоён бўлади.

Д.Турдалиева – ҚДПИ мустақил изланувчиси.

Лисоний имкониятлар воқеланишининг ёрқин намунаси – унинг бадиий нутқда юзага чиқиши. Лисоний имконият бадиий қўлланишда ижодкорнинг истеъдоди, бадиий тафаккур даражаси, тил билими ва маҳоратидан келиб чиққан ҳолда нутқнинг бошқа кўринишларидан фарқли равишда ранг-баранг ҳолатда ўзига асос бўлган имконият даражасига кўпроқ интилади. Ижодкорнинг маҳорати эса мана шу имкониятдан қай даражада фойдаланиши ва ўз ўрнида, имконият кенгайиши учун қанчалик ҳисса қўшиши билан белгиланади. Бадиий санъатларнинг индивидуал ва бетакрор қўлланишлари ҳам, бир томондан, имкониятдан унумли фойдаланиш бўлса, иккинчи томондан, бу имкониятларни кенгайтиришдир.

Ўзбек тилшунослигида бадиий санъатлар адабиётшунослик аспектида кўп ва атрофлича тадқиқ этилган. Лекин уларнинг лингвопоэтик тадқиқи бўйича махсус изланишлар салмоғи анча кам. Бу эса уларни тил имкониятларининг бадиий санъатларни шакллантиришдаги роли ва ўрни масаласини махсус тадқиқ қилиш зарурлигини кўрсатади. Қуйида бадиий санъатлар сирасида алоҳида ўрин тутадиган ташбеҳ санъатининг лисоний асосларига тўхталамиз.

Тилдаги янги маъноларнинг вужудга келишида метафора ҳодисасининг ўрни беқиёс, деса муболаға эмас. Бирорта янги маъно (янги бирлик эмас) ҳосил бўлиш усуллари сирасида метафорачилик кенг қамровли ва сермахсул ҳодиса бўлмаса керак.

Маълумки, ташбеҳ ва истиора ўхшатишга асосланган санъат, улар тил бирликларининг маъносига дахлдорлиги билан характерланади.

Ташбеҳ сўзларда ифодаланган бирдан денотатдаги хусусиятни улар орасидаги ўхшашликка асосланган қиёслашга таянади. Ташбеҳ 4 қисм : мушаббаҳ (ўхшатиш нарса), мушаббаҳунбеҳ (ўхшаётган нарса), адоти ташбеҳ (ўхшатиш воситалари), ваҳҳи ташбеҳ (ўхшатиш асоси) дан иборат. Масалан, *Азиза гўзалликда атиргулмонанд эди* жумласида *Азиза* – ўхшатилаётган денотат, *атиргул* — ўхшаётган денотат, *-монанд* — ўхшатиш воситаси бўлса, *гўзаллик* – ўхшатиш асоси. Бироқ бунда ўхшатиш бўлса-да, лингвистик метафора

ҳодисасини кўрмаймиз. Зеро, ушбу ҳолатда ўхшатиш бутун гапга сочилиб кетган. Ҳолбуки, метафорада ўхшатиш барча унсурлари билан бир сўзда мужассам бўлади. Шу жиҳатдан метафора бадиий ўхшатишнинг истиора турига яқинлашади. Бироқ бадиий адабиётда барча кўчимга нисбатан ташбеҳ атамасини қўллаш ҳолатлари кўп учрайди:

*Ташбиҳ ахтарманғиз ушбу ғазалдан,
Нақд жойда насия не керак асли.
Аён бир хислатинг бордир азалдан,
Сени атамишлар уйғониш фасли!*
(Абдулла Орипов, “Баҳор”)

*Тун билан тонг эзур ташбиҳга удум,
Мисоли захру май, ҳажру шакар лаб.*
(Абдулла Орипов, “Алишер”)

*Илк бор Сиз кўрсатган дурахшон Зухро
Букун шеърим ичра ташбиҳдир мумтоз.*
(Абдулла Орипов, “Муаллимларга”)

*Эҳ, Сиз, шоирлар,
Мен ростини айтсам, агар ёр холи учун
Шаҳар эмас, жонни нисор айламоқ даркор.
Гапнинг асл индаллосин эшитинг энди:
Бизнинг улуғ шаҳарларни баҳолаш учун
Бундан ортиқ ташбиҳ бўлмас, тасанно
Сизга.*

(Абдулла Орипов, “Соҳибқирон”)

Эътибор қилинса, ушбу мисраларда қўлланган *ташбиҳ* (ташбеҳ) атамаси ушбу таҳлилларда биз назарда тутаетган истиора маъносида қўлланмоқда. Албатта, бу мантиқдан ҳоли эмас, чунки “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да қуйидагиларни ўқиймиз:

ТАШБИҲ [ўхшатиш; таққослаш; ўхшашлик; мажоз] ад. Ўхшатиш; ма-жоз. *Бундай ўринларда ташбиҳ айни чоқда муболаға, ифрот моҳиятига эга. “ЎТА”. Унинг сўзларида қишлоқ камбағаллари тушунмайдиган истилоҳ, таъбир, ташбиҳ ва жумла йўқ. А.Қодирий, “Обид кетмон”; А.Орипов, “Онажон” [4.20].*

Маълумки, *истиора* (араб. — қарзга олиш) бадиий матнда бадиий тасвир учун қўлланган восита, кўчим турларидан бири. У ҳам ташбеҳ каби икки нарса ўртасидаги ўхшашликка асосланади. Истиора ташбеҳдан фақат ўхшатиш ва ўхшаган унсурлардангина ташкил топишидан,

ТИЛШУНОСЛИК

ўхшатиш асоси йўқлиги ва ўхшатиловчи асос имплицит ифодаланиши жиҳатдан фарқланади. Таҳлиллардаги *ўхшатиловчи* ва *ўхшовчи* сўзларининг маъноларини нисбий тушунмоқ лозим. Чунки ўхшатиловчи бир вақтнинг ўзида ўхшовчи ҳам, ўхшовчи бир пайтнинг ўзида ўхшатиловчи ҳамдир. Демак, *ўхшатиловчи* ва *ўхшовчи* терминларининг маъносини шартли маъно, ижтимоий келишув асосидаги ифодаланмиш/ ифодаловчи сифатида тушунишимиз мақсадга мувофиқдир.

Истиора бадиий матнда нарса, воқеа, ҳодисанинг аниқ ва ёрқин ифодаланишига, образлар тавсифларининг сўзловчи онги ва ҳиссиётларига кучли таъсир этадиган даражада равшан берилишида, асар ҳиссий-бўёқдорлик сифатининг ошишида катта аҳамиятга эга. Истиоранинг қуввати ушбу вазифани амалга оширадиган восита – сўзнинг кучи, қудрати, унинг тўғри, ўринли, мантиқли танланиши ва қўлланиши билан боғлиқ.

Истиоранинг икки тури – очик ва ёпиқ истиоранинг қўлланишида сўзларнинг метафорик “ўйин”и ўзига хос. Очик истиорада ўхшаган объект тушириб қолдирилиб, ўхшатиловчи объект қўлланади:

*Менинг қўлим етмаган юлдуз,
Тушларимда сени кўргайман.*

(Абдулла Орипов)

Маъшуқани ифодаловчи сўз тушириб қолдирилган ва унга ўхшатилаётган предмет ифодаси – *юлдуз* сўзи қўлланган.

Ёпиқ истиорада ўхшатирилган объект тушириб қолдирилиб, ўхшаган предмет ифодаси берилади:

Қолган сўзлар тутқизмади ўз баридан
(Ғафур Ғулум)

Очик истиорада маъшуқа (одам) юлдуз (предмет) га ўхшатирилган бўлса, иккинчи истиорада сўз (предмет) одамга ўхшатирилган.

Ҳар бир ўхшатиш (истиора/метафора)да гарчи ташбеҳдаги каби ўхшатиш воситалари бўлмаса-да, метафорик маънони очиб берувчи, калит, ёрдамчи/кўмакчи воситалар матнда мужассам бўлади. Хусусан, ҳозиргина келтирилган мисраларда бунинг далилини кўрамиз. Аввало, бу вазифани контекст

бажаради. Контекст эса сўзлардан ташкил топади. Қўлларнинг етмаслиги юлдузларнинг узоқлигидан далолат беради ва мисрадаги *юлдуз* ифодасининг шоир кўзда тутаётган маъносини муайянлаштиради ҳамда кучайтиради. Аммо *тушларимда сени кўраман* ифодаси кўчимнинг кўзда тугилаётган маъносини муайянлаштиради.

Қолган сўзлар тутқизмади ўз баридан жумласидаги метафорик (истиоравий) маънонинг муайянлаштирувчиси ушбу жумланинг ўзидаги *баридан тутқизмади* бирикмасидир.

Халқ мақоллари ҳам ўхшатиш санъатининг у ёки бу турини ҳосил қилувчи унумли воситалардан биридир. Ҳар қандай халқ мақоли ўхшатиш асосида келтирилади. Матндаги бирор фикр ёки матндаги бутун бошли мазмун маълум бир мақол асосида шакллантирилган экан, улар орасида алоқани мазмундаги ўхшашлик шакллантиради. Шунга кўра, мақоллар иштирок этган гаплардаги ўхшатишни икки гуруҳга бўлиш мумкин:

–матнда ифодаланган воқеликни бутунлигича мақол мазмунидан англашилган воқеликка ўхшатиш;

–матндаги бирор ички ҳодисани мақолда ифодаланган воқеликка ўхшатиш.

Биринчи ҳолатда мақол асар учун эпиграф сифатида ишлатилиши мумкин. Бунинг ёрқин далилини ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя ва қиссаларида кўришимиз мумкин. Масалан, адибнинг “Бемор” ҳикояси учун “Осмон узоқ, ер қаттиқ”, “Ўғри” ҳикояси учун “Отнинг ўлими итнинг байрами”, “Башорат” ҳикоясига “Ола қарға қағ этади, Ўз вақтини чоғ этади” мақолларининг эпиграф қилиб танлангани фикримизнинг далилидир. Ёзувчи бутун ҳикоя мазмуни учун халқ мақолини калит, бадиий нияти учун методологик асос сифатида белгилайди.

Иккинчи ҳолатда матн таркибида мақол келтирилиб, фикрни асослаш, унга далиллаш вазифаси юклатилади. Мисоллар: 1.*Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, хожи бобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: “Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади”.* *Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундаки, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан килинадиган иш ҳам*

бировники эмас. Бу — бир... (Абдулла Қаҳҳор, “Йиллар”). 2. Боқий дунёнинг борлиги унинг остонасига келганимиздагина ёдимизга тушади. Инсон унинг борлигига бир умр иймон келтирса, каптар келиб қузгун кетмасди... **“Келса гумон — кетар иймон”**, дегани шундан-да (Асқад Мухтор, “Фано ва бақо”). 3. Мирзаабдулла ака мезбонни бағрига босиб: — **Ўғил боланинг ишини қилдингиз, дўстим. “Ота-онанг ўлса ўлсин, ёри дўстинг ўлмасин”** деган доно гапга юз фоиз амал қилдингиз, қойил. — У шундай деб мезбонни чўпиллатиб ўпа бошлади (Саид Аҳмад, “Киприқда қолган тонг”). 4. Абдулла Қаҳҳорнинг қайсарлиги тутди. — Бу гапни нега секретариат аъзолари олдида айтмай, панада айтяпсиз? Юринг, одамлар олдида гапиринг.

Яшин ака жуда ноқулай аҳволда қолди. **Айтсам — тилим, айтмасам — дилим куюди**, деган мақол шу топда жуда жойини топган эди (Саид Аҳмад, “Киприқда қолган тонг”).

Мақоллар ўхшатиш санъатини ҳосил қилганда ҳам ўхшатиш унсурларини у ёки бу даражада кўришимиз мумкин.

Ўхшатиш санъатини ҳосил қилган **“Айтсам — тилим, айтмасам — дилим куюди”** мақоли бирор гапни айтиш ва айтмаслик орасида иккиланаётган шахс ҳолатини англатади. Бундай кишидаги икки жиҳат — виждон ва андиша курашади. Виждон ҳақ гапни айтишга, андиша эса киши дилини оғритмасликка ундайди. Яшин ака ҳақиқатни айтай деса, андиша бунга йўл бермаяпти, айтмаслик эса унинг ичини кемиряпти. Умуман олганда, у икки ўт — айтиш ва айтмаслик орасида азобланыпти. Бу ҳолат мазкур мақолдаги мазмунга мос. Бунда тасвирдаги ҳолат мақолда ифодаланган ҳолатга ўхшатиляпти. Демак, ўхшаётган ва ўхшатиляётган ҳодисалар яққол ифодаланган. Аммо ўхшатиш воситаси вазифасини бу ерда адиб томонидан айтилган **“... деган мақол жуда жойини топган эди”** ифодаси бажармоқда. Кўринадики, мақол ўхшатишнинг ташбеҳ турига монанд бадиий ҳодисани намоён қилган. Юқорида берилган гапларда **ўзимизда бир мақол бор-ку** (1-гап), **дегани шундан-да** (2-гап), **деган доно гапга юз фоиз амал қилдингиз, қойил** (3-гап) воситалари шундай вазифани бажарган.

Ташбеҳ воситаси муаллиф нутқида ҳам, персонаж нутқида ҳам тегишли бўлиши мумкин. Аммо Акбар Суржон Раога қараб: — **Мен сизнинг мард, олижаноб саркарда эканлигингизга ишонганим учун ҳузурингизга ўзим келдим,— деди. — Бизда “Элчига ўлим йўқ”** деган мақол бор! (Пиримкул Қодиров, “Авлодлар довони”) гапида персонаж нутқида берилган мақол ўхшатиш вазифасини бажарган. Бунда, албатта, мақол тўла маънодаги ўхшатиш учун хизмат қилган, деб бўлмайди. Чунки келган кишининг ўзи элчи вазифасини бажармоқда. Аммо, ҳарқалай у саркарда, ҳақиқий элчи эмас. Балки у росмана элчи бўлганда, балки бу мақол келтирилмас эди ва бунинг эҳтимоли каттароқдир. Адиб мақолни қўллаш билан бир неча вазифани адо этмоқда. Биринчиси ўхшатиш бўлса, иккинчиси фикрнинг таъсирчанлигини ошириш, учинчиси эса ўз халқининг олижаноблигини кўрсатмоқда. Қуйидаги гапда фикр таъсирчанлигини таъминлаш учун мақол қўлланган. Бунда одам одамга эмас, балки одамнинг ҳолати туянинг устида ҳам ит қопадиган кишининг ҳолатига қиёсланмоқда: **Бари калга қайтадан жингала соч битди. Менинг каллам ялтираб қолди. Битта-да соч битмади! Дўхтирлар ажабланди, камдан-кам учрайдиган воқеа, деди. Хўрлигимдан йиғлаб-йиғлаб уйга келдим. Онамиз тап-тақир калламни ушлаб-ушлаб кўрди. Ич-ичидан куйди. Айтиб-айтиб йиғлади. — Камбағални туянинг устида ҳам ит қопади, дегани шу-да, — деди** (Тоғай Мурод, “От кишнаган оқшом”). Бу мақол — образли ифода. Аслида туянинг устидаги кишини ит қопган / қопмаганлиги иккинчи даражали ҳодиса. Бунда, албатта, муболаға кўпроқ. “Аслида ночор эдик, бунинг устига тузалмас дардга йўлиқдик” деган фикрни образли мақол қувватлантиради.

Кейинги мисолларда шахс эмас, балки бир шахснинг бир ҳолати бошқа ҳолатига ўхшатишмоқда: 1. **Кал деганимни кўнглингизга олманг-у, Зиёдулла чавандоз, бу калнинг юзи қурсин! Ана, халқнинг қарғиши урди! — Индамагин калга — ўзи келар ҳолга, дейдилар** (Тоғай Мурод, “От кишнаган оқшом”). **Қатрон кал чавандозга огоҳлантириш берди: — Сўкинманг, ўртоқ чавандоз! Бу ер жамоат жойи! — деди. Чавандоз эшитмади. Аммо баковул**

ТИЛШУНОСЛИК

эшитди. Қатрон калга хўмрайиб-хўмрайиб қаради. — Кал ўзини овулар — қўлтигини совулар, дегани шу-да — дея тўнғиллади (Тоғай Мурод, “От кишнаган оқшом”). Тилимизда кал, кўр, соқов каби жисмоний нуқсонлар билан боғлиқ мақоллар ҳам талай. Бу мақоллар гоҳида айнан шундай нуқсонли одамларга нисбатан қўлланса, гоҳида шунга ўхшаган вазият ва хусусиятга эга бўлган кишиларга нисбатан қўлланилади. Бундай ўхшатишларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

- шахсларнинг айнанлигида ҳолат ўхшашлигига асосланган ўхшатиш;

- шахслар ҳар хиллигида ҳолат ўхшашлигига асосланган ўхшатиш. Мақоллар қўлланишида ўхшатишнинг иккинчи тури кўпроқ учрайди.

Кузатишларимиз асосида айтишимиз мумкинки, халқ мақолларининг ташбеҳ ҳосил қилишига доир далилларга дуч келдик. Лекин истиоравий ўхшатишларни учратмадик. Бунинг бир неча сабаблари бўлиши мумкин. Уларни қуйидагича умумлаштириш мумкин:

- лексик бирликлар истиора санъатини ҳосил қилиш учун қўлланганда, далиллаш вазифасини бажаришига эҳтиёж сезилмайди, мақоллар эса, асосан, айтилган фикрни далиллаш вазифасини бажаради;

- лексик бирликларнинг истиоравий қўлланилишида улардаги нисбий мустақиллик бўртиб туради ва ижодкор уларнинг айнан шу ҳолатини асос қилиб олади, халқ мақоллари эса методологик характерга эга бўлганлиги сабабли ҳар бир вазиятда ўзига хос вазифа бажаради, шу боисдан улар маълум бир фикр ифодасидан кейин (баъзан олдин) келиб, мустақил ҳолда тегишли мазмунни англата олмайди;

- халқ мақоллари полифоник табиатли бўлиб, лексик бирликлардан бу жиҳати билан ҳам ажралиб туради.

Юқоридагилар ҳам истиора (метафора), ҳам нометафорик ўхшатиш (ташбеҳ) санъатини ҳосил қиладиган лексемалардан мақолларнинг ўхшатиш ҳосил қилиш имкониятлари маълум даражада тор эканлиги, аммо уларнинг перцептив (қабул қилиниш, англаниш) имконияти кенг эканлигини кўрсатади.

References:

1. Afoqova N.M. Abdulla Oripov lirikasida badiiy san'atlar: filol.fanlari nomz. ...diss. avtoref. – T., 1997.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 5-jild. – T., 2008.

(Тақризчи: С.Мўминов, филология фанлари доктори, профессор).